

İşgəncə, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar

Azərbaycan Respublikası Ali
Məhkəməsinin İnsan hüquqları və
ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin aparıcı
məsləhətçisi Gülarə Abdullayeva

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsi cəmiyyətin fundamental dəyərlərindən birini ehtiva edir. Konvensiyanın 3-cü maddəsinə əsasən heç kəs **işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara** və ya **cəzaya** məruz qalmamalıdır. Bu maddə ilə nəzərdə tutulan hüquq mütləq hüquqdur və Konvensiyanın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən müharibə və millətin həyatını təhlükə altında qoyan digər fəvqəladə hallarda belə dövlətlər tərəfindən məhdudlaşdırıla bilməz. Hətta terrorizmə qarşı mübarizə (*Aksoy Türkiyəyə qarşı*, № 21987/93, 18 dekabr 1996-cı il) və ya zərərçəkmiş şəxsin özünün davranışı (*D. Birləşmiş Krallığa qarşı*, № 30240/96, 2 may 1997-ci il) 3-cü maddənin pozuntusuna haqq qazandıra bilməz.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təşəkkül tapmış təcrübəsinə əsasən 3-cü maddənin tətbiqi üçün rəftar minimum qəddarlıq dərəcəsinə çatmalıdır. Minimum qəddarlıq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi nisbi xarakter daşıyır və rəftarın davamlılıq müddətindən, onun fiziki və psixi nəticələrindən, müəyyən hallarda isə zərərçəkmiş şəxsin cinsindən, yaşından və sağlamlıq vəziyyətindən asılıdır (*İrlandiya Birləşmiş Krallığa qarşı*, № 5310/71, 18 yanvar 1978-ci il). Məhkəmə daha sonra bu amillərin sırasına rəftar və ya cəzanın təbiəti və məzmununu, onun icra olunması qaydasını və metodunu da əlavə etmişdir (*Soering Birləşmiş Krallığa qarşı*, № 14038/88, 7 iyul 1989-cu il).

Avropa Məhkəməsi işgəncəni xarakterizə edən elementləri müəyyən etsə də, belə rəftara konkret tərif verməyə çalışmamışdır, lakin bir çox işlərdə İşgəncələrə qarşı 1984-cü il tarixli BMT Konvensiyasında verilmiş anlayışa istinad etmişdir. Həmin Konvensiyada işgəncə anlayışı aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

“Bu Konvensiyanın məqsədləri üçün **“işgəncə”** istənilən elə hərəkəti bildirir ki, həmin hərəkətlə hər hansı şəxsdən və ya üçüncü şəxsdən *məlumatlar və ya*

etiraflar almaq, onun və ya üçüncü şəxsin etdiyi və ya etməkdə şübhəli bilindiği hərəkətə görə onu cəzalandırmaq, habelə onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək üçün, yaxud istənilən xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı başqa səbəbə görə belə ağrı və ya əzab dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs qismində çıxış edən digər şəxs tərəfindən və ya onların təhriki ilə, yaxud xəbərdar olmaları və ya susmaqla razılaşmaları ilə verilməklə, hər hansı şəxsə qəsdən fiziki və ya mənəvi cəhətdən güclü ağrı və ya əzab verilir. Yalnız qanuni sanksiyalar nəticəsində baş verən, həmin sanksiyalardan ayrılmaz olan və ya təsadüfən onlardan törəyən ağrı və əzablar bu anlayışa daxil deyil.”

Bu anlayışdan biz üç mühüm elementi ayıra bilərik:

- Güclü mənəvi və ya fiziki ağrı və əzab verilməsi
- Qəsdən və ya məqsədli şəkildə ağrı yetirilməsi
- Məlumat əldə edilməsi, cəzalandırma və ya qorxutma kimi spesifik məqsədin güdülməsi.

Avropa Məhkəməsi öz presedent hüququnda pis rəftar növləri arasında üçpilləli iyerarxiya müəyyən etmişdir (*Yunan işi*):

“Bütün işgəncələri qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar, qeyri-insani rəftarı isə öz növbəsində ləyaqəti alçaldan rəftar hesab etmək lazımdır. “İşgəncə” sözündən çox vaxt elə qeyri-insani rəftarı təsvir etmək üçün istifadə olunur ki, onun *məqsədi* məlumat və ya etiraf almaqdan, yaxud cəza təyin etməkdən ibarət olur və o, bir qayda olaraq, *qeyri-insani rəftarın qəddarlaşmış formasıdır*. Qeyri-insani rəftar anlayışı ən azı elə rəftarı əhatə edir ki, *kəskin mənəvi və ya fiziki əzablar* verilir, halbuki konkret vəziyyətdə buna haqq qazandırmaq olmaz. Əgər fərdə qarşı rəftar və ya ona verilən cəza onu başqaları qarşısında *kobud surətdə alçaldırsa və ya onu öz iradəsi yaxud vicdanı əleyhinə hərəkət etməyə məcbur edirsə*, belə rəftarı ləyaqəti alçaldan rəftar hesab etmək olar.”

Avropa Məhkəməsi qadağan edilmiş rəftar növləri arasındakı fərqli cəhətlərin izahını daha sonra *İrlandiya Birləşmiş Krallığa qarşı* işində genişləndirmişdir. Həmin işdə Məhkəmə qeyd etmişdir ki, işgəncə və qeyri-insani rəftar arasındakı başlıca fərq şəxsə verilən əzabın intensivliyindən asılıdır. Əzabın intensivliyi aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur:

- Pis rəftarın davam etmə müddəti
- Pis rəftarın fiziki və mənəvi təsiri
- Zərərçəkmiş şəxsin cinsi, yaşı və sağlamlıq vəziyyəti
- Pis rəftarın yerinə yetirilmə qaydası və metodu.

Subyektiv elementlər, yəni zərərçəkmiş şəxsin cinsi, yaşı və sağlamlıq vəziyyəti hər hansı növ rəftarın intensivliyinin qiymətləndirilməsi zamanı əhəmiyyət kəsb etsə də, kifayət qədər kəskin ağrıya səbəb olan hərəkətlər şəxsin qadın və ya kişi olmasından, fiziki cəhətdən güclü olub-olmamasından asılı olmayaraq işgəncə hesab olunacaq. Bundan əlavə, digər rəftar növlərindən fərqli olaraq işgəncə adətən xüsusi məqsədin olmasını tələb edir.

İşgəncə hesab olunmaq üçün kifayət qədər intensivliyə və ya məqsədə malik olmayan rəftar qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar hesab olunacaqdır. Məhkəmənin təcrübəsində bu iki rəftar növü arasında da fərq müəyyən olunmuşdur. Belə ki, rəftar o zaman “qeyri-insani” hesab olunur ki, *əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə, fasiləsiz olaraq saatlarla* tətbiq edilir və fiziki xəsarətə yaxud intensiv fiziki və mənəvi iztiraba səbəb olur. Çox zaman qeyri-insani rəftar halları şəxs tutularkən kəskin, lakin işgəncə hesab olunacaq dərəcədə intensiv olmayan pis rəftara məruz qaldığı zaman baş verir.

Ləyaqəti alçaldan rəftar isə zərərçəkmiş şəxslərdə *qorxu, iztirab və acizlik hissi* oyatmağa yönəlir, belə rəftar onları alçalda və rüsvay edə bilər (*Kudla Polşaya qarşı*, № 30210/96, 26 oktyabr 2000-ci il). Bu növ rəftar həm də zərərçəkmiş şəxsin *fiziki və mənəvi müqavimətini qıra* və ya onu öz arzusuna və ya vicdanına qarşı hərəkət etməyə vadar edə bilər. Rəftar və ya cəzanın ləyaqəti alçaldan olmasının müəyyən edilməsi üçün rəftarın məqsədi şəxsi alçaltmaq və aşağılamaq olmalı və ya belə rəftarın nəticələri onun şəxsiyyətinə 3-cü maddəyə uyğun olmayan şəkildə təsir göstərməlidir. Buna baxmayaraq, belə məqsədin olmaması 3-cü maddənin pozuntusunun aşkar edilməsini istisna etmir (*Labita İtaliyaya qarşı*, № 26772/95, 6 aprel 2000-ci il).

İşgəncə və qeyri-insani rəftardan fərqli olaraq, ləyaqəti alçaldan rəftar müəyyən olunarkən zərərçəkmişin yaşı və cinsi kimi amillər daha mühüm əhəmiyyət kəsb

edə bilər, çünki şəxsin ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qalıb-qalmamasının qiymətləndirilməsi daha subyektiv xarakter daşıyır. Bununla bağlı Məhkəmə həmçinin müəyyən etmişdir ki, şəxsin başqalarının deyil, yalnız öz gözündə alçaldılması da pozuntunun müəyyən edilməsi üçün kifayət edə bilər (*Tyrer Birləşmiş Krallığa qarşı*, № 5856/72, 25 aprel 1978-ci il).

Bir qayda olaraq Məhkəmə bu nəticəyə gəlir ki, zərərçəkmiş şəxs həm qeyri-insani, həm də ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qalmışdır. Avropa Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycana qarşı qəbul edilmiş qərarlarda da bu halı müşahidə etmək olar.

Muradova Azərbaycana qarşı işində nümayiş zamanı polis tərəfindən dəyənəklə zərbə endirilməsi nəticəsində ərizəçi görmə qabiliyyətini itirmişdir və təcili cərahiyyə əməliyyatı aparılmasına baxmayaraq onun sağ gözü həmişəlik kor qalmışdır. Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, dövlət nümayəndələri tərəfindən güc tətbiqi nəticəsində ərizəçiyə yetirilmiş xəsarətlər onun sağlamlığı üçün uzunmüddətli nəticələr doğurmuş, fiziki ağrı və mənəvi iztirablara səbəb olmuşdur. Nəticədə, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara yol verilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, 3-cü maddənin pozuntusunun aşkar olunması üçün bütün hallarda yetirilmiş xəsarətlərin ağır olması tələb olunmur. Belə ki, *Rizvanov Azərbaycana qarşı* işində Məhkəmə bildirmişdir ki, ərizəçiyə nümayiş zamanı zor tətbiq edilməsi nəticəsində vurulan zədələrin yüngül olmasını və bununla hər hansı xüsusi tibbi müalicənin tələb edilmədiyini nəzərə alaraq ərizəçi ciddi və uzunmüddətli ağrı və əzab hissləri çəkməsə də, iddia olunan pis rəftar ərizəçidə qorxu və iztirab hissləri yaratmış və onu alçaltmışdır. Beləliklə, Konvensiyanın 3-cü maddəsinə zidd olaraq qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara yol verilmişdir.

Rəftar və cəza anlayışları

“Rəftar” və “cəza ” terminləri bu anlayışların adi mənasına uyğun olaraq bir-birindən fərqlənir. 3-cü maddəyə zidd hərəkətlərin böyük qismi “rəftar” kimi təsnif olunur, lakin bəzi hallarda zərərçəkmiş şəxsə qarşı edilən hərəkətlər aydın şəkildə cəza növünü təşkil edir və bu zaman onun qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan cəza olduğunun müəyyən edilməsi zərurəti yaranır. Məsələn, *Tyrer Birləşmiş Krallığa qarşı* işində Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, 1978-ci ildə

Birləşmiş Krallıqda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə tətbiq olunan cismani cəza 3-cü maddəyə zidd olmuşdur. Məhkəmə qeyd etmişdir ki, ərizəçi heç bir kəskin və ya uzunmüddətli fiziki təsirlərdən əziyyət çəkməsə də, onun cəzalandırılması – səlahiyyətli orqanlar tərəfindən ona obyekt kimi münasibət göstərilməsi, onun ləyaqətini və fiziki toxunulmazlığını təhlükə altında qoymuşdur. Məhkəmə həmçinin o faktı da nəzərə almışdır ki, cəza ərizəçiyə mənfi psixoloji təsir də göstərə bilər.

Milli qanunvericilik

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın qadağan edilməsi ilə bağlı bir sıra normalar mövcuddur. İlk növbədə, Azərbaycan Respublikasının **Konstitusiyasının 46-cı maddəsinin 3-cü bəndi** qeyd olunmalıdır:

“III. Heç kəsə işgəncə və əzab verilməz. Heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Özünün könüllü razılığı olmadan heç kəsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcrübələr aparıla bilməz.”

Həmçinin respublikamızda son dövrlərdə qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmış müddəalar Konvensiyanın tələbləri ilə uzlaşır. Bu normaların qəbul edilməsində və mövcud normaların dəyişdirilməsində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsi də mühüm əhəmiyyət rol oynamışdır.

- CM – Maddə 113. İşgəncə
- CM – Maddə 133. Əzab vermə
- CM – Maddə 293. İşgəncə, işgəncə hesab olunmayan qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza
- CPM – Maddə 13. Şəxsin şərəf və ləyaqətinə hörmət edilməsi
- CPM – Maddə 15. Şəxsiyyətin toxunulmazlığı hüququnun təmin edilməsi
- CPM – Maddə 125. Sübutların mümkünlüyü
- CPM – Maddə 215. Cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqın aparılması
- CPM – Maddə 449. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosessual hərəkətlərindən və ya qərarlarından məhkəməyə şikayət verilməsi